

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

БАЖАН ОЛЕГ ГРИГОРОВИЧ

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ
(друга половина 50-х - 80-ті рр. ХХ ст.)

07.00.01.-Історія України

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ-1996

34(477)

00376248 (U)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України (м.Київ)

Науковий керівник - кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник **Данилюк Юрій Зіновійович**

Офіційні опоненти:

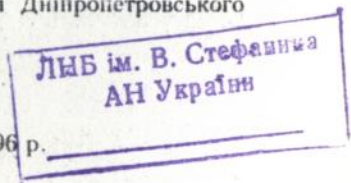
1. Доктор історичних наук, професор **Турченко Федір Григорович**;
2. Кандидат історичних наук **Ченцов Віктор Васильович**.

Провідна організація - Київський університет імені Тараса Шевченка.

Захист відбудеться "3" липеня 1996 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.03.01.15 при Дніпропетровському державному університеті/320625, м.Дніпропетровськ, пр.Гагаріна, 72; ауд. 307/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий "31" травня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради, кандидат історичних наук, доцент

Тутік Л.С.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах національного та культурного відродження України, становлення її державності винятково важлива роль належить глибокому і всебічному дослідженню історичного минулого українського народу, особливо тих його сторінок, які протягом тривалого часу невинувато замовчувались. Саме до таких належить діяльність опозиційних течій і рухів в другій половині 50-80-х рр.

Донедавна діяльність опозиції в Україні у вищезначений період практично не мала ніяких перспектив для належного висвітлення. Розпорошеність архівних матеріалів, відомчі підходи до їх опрацювання, суперечливість свідчень учасників тих подій не давали можливостей для будь-яких наукових узагальнень. Досить стійкими виявились і усталені стереотипи, сформовані десятиріччями радянською пропагандою, яка настійно переконувала співвітчизників і іноземців в тому, що в СРСР немає і не може бути ніякої опозиції. Навіть у внутрішніх документах партійних та державних органів опозиційні кола розглядалися не інакше як жменька "кримінальних злочинців", "відщепенців", "буржуазних націоналістів", "релігійних фанатиків", "агентів іноземних розвідок".

Разом з тим, виявлені і введені останнім часом в науковий обіг документальні матеріали переконливо свідчать про те, що опозиція в республіках колишнього СРСР не лише існувала, а й є та тією силою, яка послідовно протистояла правлячому режиму, налічувала в своїх рядах тисячі борців, готових до самопожертви в ім'я свободи і демократії.

Документи вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління СРСР та УРСР, колишніх спецслужб, правоохоронних органів засвідчують не лише наявність, а й

помітну активність в Україні опозиційних сил, провідне місце серед яких займали український національний рух, рухи національних меншин, різні релігійні течії. В кінці 80-х років реальною силою, що вийшла на арену політичної боротьби стало українське робітництво, яке висувало перед владними структурами цілий комплекс як політичних, так і економічних вимог.

Вагомим фактором формування громадської думки в досліджуваній період залишався "самвидав". Як переконуємось, численні відкриті листи, петиції, теоретичні праці, публіцистичні твори І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", В.Чорновола "Лихо з розуму", М.Брайчевського "Приєднання чи воз'єднання?", Є.Сверстюка "Собор у риштованні", М.Осадчого "Більмо", В.Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії" та багато інших, поширювались не лише у вузькому колі інтелігенції, а й були відомими в усіх прошарках українського суспільства.

Своєрідною реакцією владних структур на діяльність опозиційних сил стали політичні репресії, які планомірно і цілеспрямовано здійснювались проти її найбільш активних учасників, мали свою логіку і закономірність.

Таким чином, осмислення згаданого комплексу проблем має виняткове наукове значення, оскільки дозволить якнайповніше уявити маловідомі сторони суспільно-політичного життя України другої половини 50-80-х рр., ввести в науковий обіг нові документальні матеріали, з'ясувати ряд важливих подій і фактів. Водночас, критичний аналіз процесів, що відбувались в республіці в досліджуваній період, теоретичної і літературної спадщини українських інтелектуалів сприятиме кращому розумінню тієї ситуації, що склалася в Україні після проголошення її державної незалежності.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя України, яке серед іншого характеризувалося певним протистоянням офіційних структур та опозиційних сил в політичній, економічній та духовних сферах.

Предметом дисертаційного дослідження є конкретно історичні умови, які передували формуванню опозиційних течій і рухів в Україні, діяльність основних опозиційних сил в сфері дотримання конституційних прав українського та інших народів, що проживали на теренах України, теоретична та літературна спадщина найбільш визначних діячів опозиції, а також репресивна політика партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, спрямована на придушення інакودумства.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з другої половини 50-х років і обумовлені необхідністю дослідження тих процесів, які виникли і отримали свій розвиток на хвилі рішень XX з'їзду КПРС, нетривкого й суперечливого періоду деєсталінізації країни. Верхня межа дисертаційної роботи обмежується кінцем 80-х років, коли опозиція в своїй діяльності вийшла на інший, якісно новий етап, отримала більш широкі можливості впливу на державну політику.

Стає наукової розробки. Цілком очевидно, що в силу об'єктивних причин, науковий пріоритет у висвітленні проблем становлення і діяльності опозиції в Україні в другій половині 50-80-х років належить зарубіжним дослідникам. Зокрема з їх ініціативи опрацьовано і введено в науковий обіг цінні документальні масиви, які надалі послужили основою для серйозних монографічних досліджень¹.

¹Українські юристи під судом КГБ.-Мюнхен, 1968.-107с.; Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютки, М.Озерного та ін.-Мюнхен, 1970.-248 с.; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації.-Мюнхен, 1971.-43 с.; Широке море України: Документи самвидаву з України.-

Окремо слід відзначити фундаментальні хроніки опозиційних рухів в СРСР. Йдеться, перш за все, про видання з 1968 року "Хроніки поточних подій", яку в різний час редагували Н.Горбаневська, А.Якобсон та інші, публікацію з 1978 року інформаційних бюлетенів "Вести из СССР. Права человека" під редакцією К.Любарського. Зокрема на сторінках останнього видання нами виявлені фрагментарні свідчення про близько 800 осіб, причетних до опозиційних рухів в Україні¹.

На жаль, конспіративні умови, в яких здійснювався збір та переправлення інформації за кордон, позначились певним чином на її достовірності, призвели до численних неточностей та помилок. Тому використання вищезначених видань можливе лише за умов їх співставлення з іншими видами джерел та опублікованою монографічною і мемуарною літературою.

Внаслідок зазначених обставин не позбулися упущень і "Український вісник", що видавався активом українського

Париж-Балтимор, 1972.-378 с.; Ferment in the Ukraine: Documents by V.Chornovil, I.Kandyba, L.Lukyanenko, V.Moroz and others.- N.Y.-1973.-267 p.; История болезни Леонида Плюща/Составление и комментарии Татьяны Ходорович.-Амстердам, 1974.-208 с.; Национальный вопрос в СССР. Сборник документов.-Б.М.,1975.-443 с; Голоси звітлія. Документи і матеріали про становище політ'в'язнів у радянських концтаборах.-Мюнхен, 1975.-74 с.; Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні.-Торонто-Балтимор, 1978.-477 с.; Погром в Україні. 1972-1979: Зошити українського самвидаву.-Мюнхен, 1980. Вип. 1.-312 с.; Хельсинское движение.-New-York, 1982.-142 с.; Українська Гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор, 1983.-998 с; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали/Упоряд. Тарас Гуцчак Роман Сольчаник.-Б.М., 1983.-Т. 3.-381 с.; Мартирологія українських церков: У 4 т.-Торонто-Балтимор, 1987 та ін.

¹ Вести из СССР. Права человека. В 4-ти томах.-Мюнхен, 1989-1991.

національного руху у Львові та Києві, і "Вісник репресій в Україні", який розповсюджувало Закордонне представництво Української Гельсінської групи, і "Інформаційні бюлетені Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод"¹. Разом з тим, попри свою недосконалість, названі видання стали помітною віхою в осмисленні проблем українського суспільно-політичного життя досліджуваного періоду, продемонстрували активність нових сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.

З першої половини 60-х років діяльність опозиції, форми і методи її боротьби, програмні вимоги, соціальний, національний та віковий склад все більше привертають увагу зарубіжних наукових центрів, окремих дослідників. Цей інтерес німецький дослідник Д.Байрау пояснював бажанням серйозних фахівців глибше розібратися в "механізмі постсталінського режиму"². Зокрема, не обійшли своєю увагою опозицію автори фундаментальних праць з історії радянського суспільства Дж.Бюффа, М.Верта. Хоча відсутність відповідної інформації, зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалі не дозволила їм розкрити природу цього непересічного явища³.

Окремі аспекти проблеми формування та діяльності опозиції, спираючись вже здебільшого на українські матеріали, порушили в

¹ Український вісник 1970-1972. Вип. 1-6.-Париж-Балтимор, 1971-1972; Вісник репресій в Україні (Періодичне видання Закордонного представництва УГГ) 1979-1985.-Нью-Йорк, 1979-1985; Інформаційні бюлетені Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Вип. 1, 1978; ч.2. 1978; бер. 1979; ч.1. 1980; ч. 2. 1980 (Упоряд. О.Зінкевич) - Торонто-Балтимор, 1981. - 199 с.

² Байрау Д. Ичтеллигенция и власть: советский опыт // Отечественная история.-1991.-№ 2.-С. 31.

³ Бюффа Дж. История Советского Союза. В 2 т.-М., 1990. - Т. 2.-632 с.; Верт И. История Советского государства.-М., 1994.-543 с.

своїх працях Р.Ільницький, А.Камінський, І.Клейнер, Б.Кравченко, І.Лисяк-Рудницький, М.Прокоп, К.Фармер, А.Фішер та ін.¹

В той час, коли випезгадані автори звернули свою основну увагу на окремі національні та релігійні рухи, то історик і активний російський правозахисник Л.Алексеева поставила перед собою нелегке завдання підготувати комплексне дослідження про діяльність опозиційних сил в СРСР. Належна увага приділена в ньому українському, кримськотатарському, єврейському та іншим національним і релігійним рухам. Важливо, що праця Л.Алексеевої розкриває тісний взаємозв'язок між різними опозиційними силами в процесі протистояння режиму².

Таким чином, проблема виникнення та діяльності опозиції в СРСР, і в тому числі в Україні, широко розроблялася в зарубіжній історіографії. І хоча внаслідок об'єктивних причин (відсутність архівів, неперевіреність відомостей) автори нерідко допускалися неточностей, спрощених підходів до висвітлення досліджуваних проблем, зарубіжна історіографія стала тією відправною точкою, від якої відштовхувалися дослідники даної тематики.

¹ Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні (Оцінка "Українського демократичного руху") // Матеріали Конгресу української вільної думки. Серія А. Збірник. Ч. 2.-Мюнхен, 1973.-С. 48-86; Камінський А. Яка орієнтація?-Сучасність, 1981.-С. 34-42; його ж. Динаміка визвольної боротьби.-Сучасність, 1973.-238 с.; Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів).-Париж, 1978.-407 с.; Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських радянських дисидентів // Нариси з історії нової України. - Львів, 1991. - С. 79-88; Прокоп М. Перспективи опозиції в СРСР і Захід // Сучасність - 1974. - №2.- С. 105-114; Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague-Boston; London, 1980. - р. 176-182; Fisher A. The Crimean Tatars.-Stanford (Col), 1987. - 264 р. та ін.

² Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период.- Вильнюс-Москва, 1992-352 с.

Характерно, що вже в першій половині 90-х років безпосередньо в Україні з'являються роботи, в яких робляться спроби проаналізувати соціальний склад опозиції, визначити її питому вагу в суспільстві, дати критичну оцінку програмним документам окремих рухів і течій, творчому доробку окремих правозахисників. Одними з перших стали праці Ю.Зайцева та Ю.Курносова, які ґрунтовно опрацювали матеріали періодики, "самвидаву", мемуарну та монографічну літературу, і на основі її в чіткій хронологічній послідовності показали шляхи формування політичних течій та груп, відкрили для історії чимало нових або маловідомих імен, продемонстрували механізм політичних репресій¹.

Безперечним кроком вперед стала монографія Г.Касьянова, який зміг не просто розширити джерельну базу роботи, використавши особисті інтерв'ю з багатьма активними учасниками опозиційного руху, окремі матеріали партійних архівів, правоохоронних органів і ліквідувати на цій основі чимало прогалин в досліджуваній проблемі, а й простежити діяльність опозиції на тлі суспільно-політичного життя республіки 60-80-х років². Значно доповнюють картину цікаві за своїм задумом праці В.Барана, Л.Коханової, А.Кондрацького та ін.³.

На жаль, всі перелічені автори, звернувшись до діяльності опозиції, зосереджують свою увагу на українському національному

¹ Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття.-К., 1992.- С. 195-235; Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті-перша половина 80-х рр. ХХ ст.).-К., 1994.-222 с.

² Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років.-К., 1995.-224 с.

³ Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.-Львів, 1992.-123 с.; Коханова О. Дисидентський рух в 60-70 рр. // Україна. Короткі нариси з історії.-К., 1992.-С. 124-141; Кондрацький А.А. М.Хрущов і дисидентський рух в Україні // М.С.Хрущов і Україна.-К., 1995.-С. 102-106 та ін.

русі, який, хоча і був визначальним і найбільш поширеним, але далеко не єдиним в Україні. В цьому переконують праці А.Русначенка, М.Губогло та В.Червонної, В.І. Інишина, К.Панаса, В.Єленського, П.Панченка, С.Павленка та ін.¹

Таким чином, незважаючи на наявність ряду цікавих і оригінальних праць в українській історіографії, до цього часу відсутні роботи, які б на основі широкого кола джерел і, в першу чергу, відповідних архівних документів, комплексно розглядали діяльність основних опозиційних сил на республіканському і регіональних рівнях, розкривали їх тісний взаємозв'язок, єдність першорядних завдань і цілей, аналізували програмні документи і вимоги різних за своїм спрямуванням, здебільшого маловідомих опозиційних течій, організацій і груп.

Мета дослідження. Представлена до захисту кандидатська дисертація ставить за мету розкрити витоки формування опозиційних сил, висвітлити їх конкретну діяльність, пов'язану з забезпеченням прав і свобод громадян, з'ясувати їх внесок в розвиток демократичних процесів в Україні.

У зв'язку з цим ставились такі завдання:

- проаналізувати загальні тенденції і особливості формування опозиції в Україні;

¹ Русначенко А. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989-1993 роках.- К., 1995.-230с.; Губогло Н., Червонная В. Крымскотатарское национальное движение. В 2 т.-М., 1992; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження Тернопіль, 1990.-43 с.; Панас К. Історія Української Церкви.-Львів, 1992.-160 с.; Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні.- К., 1991.-71 с.; Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і - початок 90-х рр.)-К., 1993.-49 с.; Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944-1990 рр. - Чернівці, 1995.- 66 с.

- охарактеризувати основні напрямки, форми і методи діяльності опозиції в досліджуваній період;
- показати взаємодію опозиційних течій та рухів;
- розкрити зв'язок опозиційних сил в Україні з демократичними колами в інших союзних республіках та зарубіжних країнах;
- оцінити програмні документи опозиційних течій і рухів, окремих організацій і груп, теоретичну і літературну спадщину найбільш активних і впливових правозахисників;
- дослідити законодавчу і нормативну базу, механізм політичних репресій в Україні.

Наукова новизна роботи визначається перш за все темою, яка досі не була об'єктом спеціального дослідження. Подані, систематизовані і узагальнені в дисертації матеріали дають можливість:

- глибше і всебічніше уявити одну з важливих сторін суспільно-політичного життя в Україні в другій половині 50-х - 80-х рр.;
- з'ясувати причини і витоки формування опозиційного руху, його соціальну базу, місце і роль в процесі державотворення;
- зробити наукову класифікацію "самвидаву";
- внести істотні доповнення в статистику політичних репресій останніх чотирьох десятиріч.

Методологічною основою дослідження послужили конкретно-історичний, порівняльний, історико-аналітичний методи, а також загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму, які дозволили розглянути і висвітлити досліджувані проблеми в тісному взаємозв'язку з подіями і явищами, що відбувалися в Україні у вищезначений період.

Відсутність упередженості та заангажованості дозволило дисертанту реально оцінити найбільш помітні постаті в українському,

кримськотатарському, єврейському національних та релігійних рухах, дати характеристику їх науковій та літературно-публіцистичній спадщині.

Джерельну Базу дисертації складають маловідомі документальні матеріали вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління СРСР та УРСР, правоохоронних органів тощо. Всього в процесі роботи опрацьовано близько 5 тисяч справ з 30 фондів 24 Центральних державних та місцевих і відомчих архівів України та Російської Федерації. Зокрема, в роботі вперше вводяться в науковий обіг цінні документальні матеріали Центру зберігання сучасної документації (колишній архів Загального відділу ЦК КПРС), які містять в собі важливі відомості про ставлення вищого політичного керівництва СРСР до опозиції в країні в цілому, і в Україні зокрема, аналітичні довідки КДБ СРСР про форми і методи протидії режиму, діяльність спецслужб по нейтралізації опозиційних течій і рухів.

Реакція вищих органів державного управління (Міністерства внутрішніх справ СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР) яскраво простежується за фондами Державного архіву Російської Федерації, Російського центру зберігання та використання документів новітньої історії.

Аналогічний комплекс питань на республіканському рівні прослідковується на основі документальних фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів державної влади.

Цінним джерелом для дослідження діяльності опозиції в Україні стали документи Державного архіву Служби безпеки України, а також архівів Волинського, Дніпропетровського, Донецького, Житомирського, Запорізького, Івано-Франківського, Кіровоградського, Львів-

Хмельницького, Черкаського, Чернігівського, Чернівецького обласних управлінь СБУ, які до цього часу практично не використовувалися дослідниками.

Необхідний узагальнюючий матеріал виявлено також в архіві Головного інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ України.

З'ясувати ряд важливих питань, пов'язаних з діяльністю опозиції в Україні, дозволило опрацювання "Архіву дисидентського руху", створеного на базі Міжнародного науково-просвітницького товариства "Меморіал" (Москва).

В процесі роботи над дисертаційним дослідженням також широко використовувалися матеріали зарубіжної періодики, наявна монографічна література, мемуари активних діячів опозиційного руху.

Основні положення, що вносяться на захист:

- в досліджуваній період в Україні сформувалися і набули впливу опозиційні сили, які протистояли тоталітарному режиму, боролися за дотримання прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР і УРСР, міжнародними документами;

- провідне місце серед опозиційних сил займали український національний рух, рухи національних меншин, релігійні та інші, що взаємодіяли між собою і підтримували зв'язок з міжнародними правозахисними організаціями;

- опозиція в Україні використовувала різноманітні форми і методи боротьби, починаючи від масових петиційних кампаній, просвітницької роботи, поширення "самвидаву", створення нелегальних організацій та груп до відкритих виступів проти режиму;

- теоретична спадщина, літературний доробок найбільш активних діячів опозиції, програмні документи окремих організацій і груп

зайняли помітне місце в суспільно-політичній думці в другій половині 50-80-х рр.;

✓ - в досліджуваний період владними структурами широко застосовувалися репресії щодо активних діячів опозиції, які за своїми масштабами хоча і відрізнялися від періоду 20-х - першої половини 50-х рр., однак набували не менш потворних форм;

- діяльність опозиції певною мірою сприяла розвитку демократичних процесів в Україні, створювала передумови для проголошення незалежної Української держави.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що викладені в ній положення сприятимуть формуванню загальної концепції історії України новітнього періоду, уточнюють зміст понять "опозиція", "опозиційний рух", "дисиденство", "інакодумство" тощо.

Практичне значення роботи визначається тим, що подані і узагальнені в ній документальні матеріали сприятимуть підготовці фундаментальних праць з історії України, розробці нових курсів і спецкурсів у вищих навчальних закладах, доповненню існуючих музейних експозицій, створенню тематичних виставок тощо. Водночас робота розрахована на повноцінне висвітлення питань діяльності опозиції, політичних репресій проти її найбільш активних діячів у багатотомній науково-документальній серії книг "Реабілітовані історією", яка готується в Україні у відповідності з постановами Президії Верховної Ради від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів від 11 вересня 1992р.

Наукова апробація дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, кафедри історії Національного університету "Киево-Могилянська Академія", доповідались на Всеукраїнських та регіональних конференціях, викладені в 17 публікаціях. За темою дисертації прочитано спецкурс

для студентів факультету гуманітарних наук Національного університету "Києво-Могилянська Академія".

Дисертацію рекомендовано до захисту відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Дисертація складається з вступу, трьох глав, висновків, списку використаної літератури та джерел. Її обсяг - 193 сторінки.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обгрунтовані актуальність теми, хронологічні межі, показана ступінь наукової розробки проблеми, визначені методологічні основи дослідження, мета і завдання дисертації, розкрито теоретичне і практичне значення роботи, подана характеристика джерел, відображена апробація результатів дослідження та показане його практичне значення.

У главі I - "Український національний рух: шляхи формування та основні етапи розвитку", яка поділяється на два параграфи, увага зосереджується на висвітленні форм опору тоталітарному режиму в сфері національної політики, а також реакції на них з боку владних структур. Як свідчать документальні матеріали, друга половина 50-х - початок 60-х років ознаменували собою новий важливий етап в історії СРСР в цілому, і України зокрема. Реальні спроби реформування радянського суспільства, здійснені тогочасним партійним лідером М.С.Хрущовим, вселяли певний оптимізм, породжували сподівання на можливість побудови гармонійного гуманного суспільства. Однак, як довела подальша практика, зазначені реформаторські спроби носили косметичний характер і аж ніяк не торкалися підмурків державного і суспільного устрою, який на догоду ідеологічним міркуванням зводив нанівець особистість, ігнорував гарантовані їй права і свободи.

Зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму. Останні, здебільшого групувалися навколо національно-свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду, багатовікових традицій великого і талановитого народу. Звернення до документальних матеріалів дозволяє простежити наявність самих різноманітних форм опору - від спроб осмислення тогочасного становища України в складі колишнього СРСР, привертання уваги до нагальних потреб українського народу, поширення через "самвидав" найбільш важливих документів до створення організаційних структур для боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

Зокрема, вже в першій половині 60-х рр. помітними стали тенденції, пов'язані з підготовкою узагальнюючих праць про минуле і новітню історію України, шляхи реалізації національної політики в СРСР, створенням оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розгортанням петиційної кампанії, ствердженням нерегламентованих культурних ініціатив тощо. Згадані форми протесту ряд дослідників (Г.Касьянов, Ю.Курносков та ін.) цілком слушно розглядали як форми "інтелектуального опору" української інтелігенції.

Характерними в цьому відношенні стали праці І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", Ю.Бадзьо "Право жити", С.Хмари "Етноцид українців в СРСР", повість М.Осадчого "Більмо", літературна розвідка Г.Снегирьова "Набої для розстрілу", публіцистика В.Чорновола, В.Мороза, В.Марченка, Є.Сверстюка, подвижницька культурницька діяльність Л.Яценка, І.Гончара, А.Горської тощо.

Цілком очевидно, що про оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів, інформацій про різні патріотичні починання не могло бути ніякої мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60-80-х рр. залишався "самвидав" - непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну.

Важливо підкреслити, якщо в 60-х рр. засобами "самвидаву" поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 70-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилась в 1969 р. і стала реалізовуватись ідея підготовки "Українського вісника", яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців.

Позитивно оцінюючи культурно-просвітницький рух, розглядаючи його як одну з масових форм опору політиці русифікації, необхідно відзначити, що він залишався для багатьох своєрідним початковим етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України, сприяв вихованню цілої плеяди борців, які зневаживши небезпеку, пішли на відкриту конфронтацію з правлячим режимом. Характерно, якщо в першій половині 60-х років протести здебільшого носили анонімний характер, здійснювались в формах розповсюдження листівок, національної символіки, розсилання петицій та заяв, то з середини 60-х рр. за кожним виступом проти тоталітарної системи стояли вже конкретні люди, які вважали за непотрібне приховувати свої погляди, обличчя і ім'я. Свідченням цьому стали демонстрації в кінотеатрі "Україна" на прем'єрі фільму С.Параджанова "Тіні забутих предків" (4 вересня 1965 р.), біля пам'ятника Т.Шевченку у Києві, акції протесту, проведені М.Бондарем, В.Монблановим, акти самопожертви-самоспалення, здійснені В.Макухою, С.Грінком.

Необхідно відзначити, що вже в другій половині 50-х - на початку 60-х рр. в Україні існувало чимало прибічників ідеї внесення організаційних засад в український національний рух, ініціаторів створення організацій і осередків, готових послідовно боротися за права і свободи українського народу. Причому деякі з них діяли на засадах інтегрального націоналізму, інші ж спиралися на ідеї націонал-комунізму.

Нелегальне становище, в якому діяли вищезгадані організації та групи, значною мірою обмежувало їх можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами масової інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 70-х рр. постало питання про створення таких організацій і груп, які б легально діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією з перших таких організацій став "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової" який ряд правозахисників (Н.Світлична) не без підстав вважають предтечею Української Гельсінської групи.

Своєрідною відповіддю на активізацію українського національного руху в досліджуваний період стали політичні репресії, які, проводилися з допомогою створеного розгалуженого карального апарату та спиралися на відповідну законодавчу та нормативну базу.

✓ **Глава II** - "Опозиційний рух серед національних меншин", присвячена кримськотатарському та єврейському національним рухам, які виявляли на території України помітну активність, спиралися на певні організаційні засади.

Перші роки в становленні кримськотатарського національного руху безпосередньо пов'язані з реакцією депортованого народу на той суворий і принизливий режим спецпоселення, в якому він опинився внаслідок акцій 1944 р. В зведеннях партійних та радянських органів,

знаходимо чимало переконливих свідчень про поширення серед кримських татар таких випробуваних форм протесту як масові втечі з місць поселення, порушення встановленого режиму їх функціонування.

Певні надії на розв'язання своїх нагальних потреб кримськотатарський народ пов'язував з політичною "відлигою" кінця 50-х - початку 60-х рр. Однак, прийняті в цей період законодавчі та нормативні акти не відповідали інтересам кримських татар.

Характерно, що на перших етапах формування кримськотатарського національного руху, його об'єднуючим ядром стали ветерани партії, колишні відповідальні партійні та радянські працівники, учасники громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Зокрема, їх представницька делегація вже влітку 1956 р. відвідала Москву, де домагалася прийому у керівництва КПРС та Президії Верховної Ради СРСР. Та, незважаючи на докладені зусилля, вищеозначена місія виявилась безуспішною.

Акції ветеранів революційного руху, активних учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, кримськотатарської інтелігенції поклали початок масовій перманентній петиційній кампанії, значення якої важко переоцінити. Як справедливо зауважує Л.Алексеева, в процесі її здійснення сформувалася і зміцнилася організаційна структура кримськотатарського національного руху. Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів, які послідовно об'єднувались в межах вулиці-села-району-міста-області. Діяльність ініціативних груп спрямовувала республіканська ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й в інших регіонах СРСР. За далеко неповними даними, в різних ланках ініціативних груп, самовіддано працювало близько 5 тисяч активістів.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

В досліджуваний період остаточно сформувався інститут представництва кримськотатарського народу в Москві. Цей постійно діючий, обраний ініціативними групами, орган брав на себе широкі та різнопланові функції. Серед них - ознайомлення із змістом петицій до вищого партійного та державного керівництва, міжнародних правозахисних організацій, демократичної громадськості СРСР, розповсюдження бюлетеня "Інформація", який посідав чільне місце серед "самвидаву".

В середині 60-х років центр кримськотатарського національного руху поступово переміщається на територію України - в Крим. Як довідуємось із доповідної записки голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В.Семичастиного від 30 січня 1966 р., серед кримських татар широко обговорювались такі можливі варіанти вирішення кримськотатарського питання як: 1. Організаційне повернення в Крим з відновленням автономії. 2. Отримання автономії в будь-якій частині СРСР, за виключенням Криму. 3. Надання дозволу прописки в Криму на загальних підставах.

Певну неготовність до розв'язання кримськотатарського питання виявило керівництво України. Так, в 1965-67 рр. з 343 прохань про повернення на Батьківщину, тільки 3 вирішено позитивно. Всього ж після звільнення кримських татар з спецпоселення до середини 60-х рр. у Крим змогли переїхати і прописатися лише 15 громадян. Не кращим було становище і в інших областях. За станом на 29 липня 1966 р. окрім Криму на території республіки проживало тільки 247 кримських татар, з них: в Запорізькій - 200, Одеській - 18, Донецькій - 16, Харківській - 13.

Штучні обмеження в переселенні кримських татар в Крим змушували останніх діяти самостійно. В кінці 60-х-на початку 70-х рр. в індивідуальному порядку на півострів прибуло 195 сімей (3496 осіб).

Окрім того, певна кількість громадян з числа кримських татар осіла в інших областях республіки: Херсонській-1541 чол.; Запорізькій-1063; Донецькій-633; Одеській-61. Незначна кількість татар проживала на території Кіровоградської, Київської, Черкаської, Харківської областей. На 1 січня 1977 р. на території Кримської обл. вже проживало 1219 сімей (6637 чол.), з них 4258 чол. дорослих і 2379 дітей.

Спроба перешкодити поверненню на історичну Батьківщину наштовхувались на рішучий протест кримських татар. Прикладом можуть служити масові демонстрації в Генічеському районі Херсонської області (1972-1974 рр.), самоспалення М.Мамута в с.Донське Сімферопольського району (23 червня 1978 р.) та ін.

Таким чином, на території України існував реальний опір владним структурам з боку кримських татар, які самовіддано боролись за свої права, домагались справедливого розв'язання національного питання. До того ж наявні в Україні осередки були тісно зв'язані з незгасаючим вогнищем кримськотатарського національного руху в Узбекистані, його течіями у Москві, інших республіках, радянськими та міжнародними правозахисними організаціями.

В досліджуваній період невід'ємну складову опозиції в Україні становив єврейський національний рух, представлений двома основними течіями - "еміграційників" і "культурників". Якщо перші настійно домагалися реалізації права на еміграцію, то другі ставили перед собою завдання відродження історико.- культурних традицій українського єврейства.

Попри розгнущдані антисіоністські кампанії в другій половині 60-х-на початку 70-х рр., в середовищі єврейської інтелігенції сформувалося стале ядро, яке протистояло офіційним доктринам. Зокрема, в працях науковця А.Слущького, журналіста Б.Вайсмана, багаторічного в'язня ГУЛАГу М.Каневського та інших порушувались

важливі питання історії євреїв в Україні, їх зв'язок з світовим єврейством.

Відновленню історичної правди щодо єврейського народу служили також заходи по увічненню пам'яті євреїв, що стали жертвами геноциду в роки Другої світової війни, створенню нелегальних культурно-освітніх центрів - "ульпанів" в Києві, Харкові, Одесі, інших населених пунктах республіки. Характерно, що діяльність останніх голова КДБ СРСР Ю.Андропов у своєму листі до ЦК КПРС від 30.04.1970 р. розцінив як один з найнебезпечніших антирадянських проявів. З аналогічних причин не знайшли своєї підтримки ініціативи по створенню єврейських театрів, бібліотек, учбових закладів.

Прагнучи нейтралізувати єврейський національний рух, владні структури застосовували репресії до найбільш активних його членів. Внаслідок чого за ґратами опинилися Й.Зісельс, Я.Левін, Я.Меш, Ю.Тарнопольський, О.Парицький, І.Чернявська, В.Кислик та ін.

Відстоюючи права і свободи гарантовані Конституцією СРСР, міжнародними документами, актив єврейського національного руху використовував різноманітні форми і методи боротьби- демонстрації, голодування, поширення петицій тощо.

Спираючись на підтримку інших опозиційних сил, міжнародної громадськості, він домагався основних цілей: здійснення вільного волевиявлення громадян у відповідності з гарантованими їм правами і свободами, створення належних умов для подальшого розвитку єврейської культури в Україні, заклав підвалини дружби і плідного співробітництва народів в рамках незалежної Української держави.

В главі III - "Релігійне дисидентство. Боротьба за реалізацію прав віруючих", що містить в собі три параграфи, ставилось за мету розкрити основні релігійні течії, які активно виступали проти грубого втручання держави в справи церкви, за дотримання гарантованої

Конституціями СРСР та УРСР свободи совісті. На початку 60-х років опозиційна течія сформувалася в Російській православній церкві. Незадоволення певної частини кліру і віруючих викликали підтримані Московською патріархією заходи по ліквідації монастирів, традиційних місць паломництва, а також рішення Архієрейського собору (липень 1961 р.), що повністю підпорядкували священика парафіяльній раді, сформованій за рекомендацією місцевих органів влади та уповноважених Рад в справах РПЦ, позбавляли можливості останнього керувати життям парафій. З протестом проти нововведень в 60-70-х роках виступили група архієреїв на чолі з архієпископом Калузьким Гермогеном, молоді священики Г.Якунін та М.Ешліман, "Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР", єпископ Полтавський і Кременчуцький Феодосій та ін. Питання свободи совісті перебували в центрі уваги Української Гельсінської групи.

В досліджуваний період правоохоронними органами України було порушено ряд кримінальних справ проти православних священиків і активних діячів православного руху. Серед них - справи ченця Почаївської лаври Амвросія (Юрасова О.Г.), священиків П.Здрілюка, В.Романюка, диякона В.П. уського та ін. Наведені факти дозволяють стверджувати, що в кінці 50-х-80-х рр. в середовищі Російської православної церкви існували опозиційні течії, що виступали проти конформістської позиції РПЦ, а також грубого втручання органів державного управління у внутрішнє церковне життя.

Серйозну опозиційну силу в другій половині 50-х - 80-х рр. являв громадський рух за відновлення Української греко-католицької церкви. Аналіз архівних джерел, опублікованих та оприлюднених матеріалів дають підстави твердити: по-перше, рішення Львівського Собору 1946 р. були так і не визнані переважною більшістю кліру і віруючих УГКЦ, що обумовило її існування на нелегальному становищі

протягом останніх чотирьох з половиною десятиріч; по-друге, вже в кінці 40-х - на початку 50-х років рух за відновлення УГКЦ мав своїх численних прибічників і знайшов своє виявлення у функціонуванні незареєстрованих релігійних громад, створенні організацій захисту прав віруючих, ряді акцій протесту; по-третє, політичні репресії проти віруючих УГКЦ не лише не змусили їх зректися своїх переконань, а навпаки ствердили в бажанні послідовно домагатися своїх цілей.

В опозиції до режиму стояли окремі численні групи представників інших релігійних конфесій наявних в Україні. Високою активністю відзначалася опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили незалежні від держави духовні центри, поширювали релігійну літературу, апелювали до світової громадської думки.

У висновках підведені підсумки дослідження, які ґрунтуються на констатації наявності в Україні в цей період серйозної опозиції тоталітарному режиму, яка здійснювала велику і різнопланову діяльність, спрямовану на демократизацію всіх сторін суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників. Цілком очевидно, що найбільш організованою і згуртованою силою виступив український національний рух, що об'єднав навколо себе представників передової інтелігенції, інтелектуальної еліти суспільства, палких прихильників української ідеї в різних регіонах республіки.

Для досягнення своїх кінцевих цілей український національний рух тісно взаємодіяв з іншими неконформістськими силами в Україні. Зокрема, його моральну і практичну підтримку отримували активісти кримськотатарського, єврейського національних та релігійних рухів.

Основні національні і релігійні рухи при всій своїй специфіці виступали єдиною силою для досягнення демократичних прав і свобод,

які відкривали шлях для вільного розвитку всіх народів, що населяли Україну.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені в таких основних працях автора:

1. Дисидентство як вияв кризи тоталітарної системи в 60-80-х роках // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.-Луцьк, 1993.-С. 296-297 (0,1 др.арк.)

2. "...Мене називають сучасним Кочубеем". Нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука // Літер.Україна.-1993.-2 грудня (1 др.арк.)

3. Музей архітектури та побуту України як осередок інакодомства в кінці 60-х-на початку 80-х років // Діяльність музеїв просто неба у збереженні культурної спадщини та відродженні духовності народу": Тези наук. конф. - К., 1994.-С. 8-9. (0,1 др.арк.)

4. Міжнародні акції, пов'язані з вшануванням жертв голоду 1932-1933 рр. в Україні // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: тези наук.конф.-Чернівці, 1994.-С. 68-69. (0,1 др. арк.)

5. Розробка проблем української бібліографії в умовах політичної цензури 60-х-першої половини 80-х рр. // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: Тези наук.конф.-К., 1994.-С. 8-9. (0,1 др.арк.)

6. Переслідування православних священників в Україні в першій половині 80-х рр. // Матеріали III Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства.-Полтава, 1994.-С. 137-139 (0,1 др.арк.)

7. Туристсько-екскурсійна та музейна робота як одна з форм опору політиці русифікації України в 60-х - першій половині 80-х років // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму: Тези наук.конф.-Київ-Косів, 1994.-Ч. II.-С. 214-216 (0,1 др.арк.)

8. Одеса в історії українського правозахисного руху 60-80-х рр. // Одесі - 200. Матеріали міжнародної наук. конф. - Одеса, 1994. - С. 90-93 (0,2 др. арк.)

9. З числа "небажаних осіб" // Краєзнавство. - 1994. - № 1-2. - С. 31-33 (0,3 др. арк.)

10. Слуга або Фрагменти життя генерала Серова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1994. - № 1. - С. 229-240 (1,5 др. арк.)

11. Виховання національної самосвідомості як один з напрямків діяльності єврейського руху в Україні в другій половині 50-80-х років // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. - К., 1995. - С. 11-17 (0,4 др. арк.)

12. Боротьба з інакodomством в Україні в кінці 50-80-х рр. // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". - К., 1995. - Ч. II. - С. 338-339 (0,1 др. арк.)

13. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х - початок 90-х років) // Кримські татари. - 1944-1994. Статті. Документи. Свідчення очевидців. - К.: Рідний край, 1995. - С. 17-69 (3 др. арк.).

14. Розділяючи на "чистих" і "нечистих" // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - № 1-2. - С. 218-234 (1,5 др. арк.)

15. Питання забезпечення прав людини в УРСР у діяльності Президента США Р. Рейгана // Україна: людина, суспільство, природа: Тези доп. наук. конф. - К., 1996. - С. 31-32 (0,1 др. арк.)

16. Посіяв бурю... // Слово і час. - 1995. - № 11-12. - С. 37-40 (0,4 др. арк.)

17. Зростання невдоволення серед українського робітництва як один з факторів формування опозиції радянському тоталітаризму в 60-80-х роках (на матеріалах півдня України) // Розбудова держави. - 1996. - № 2. - С. 32-35 (0,5 др. арк.)

Бажан О.Г. Оппозиционное движение в Украине (вторая половина 50-х - 80-е гг. XX в.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01-История Украины, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1996.

Защита диссертации (рукопись), основные положения которой изложены в 17 научных работах. В диссертации на основе широкого круга источников исследуется деятельность оппозиционных сил в Украине во второй половине 50-х - 80-х гг. Освещается становление и дальнейшее развитие украинского, крымскотатарского, еврейского национальных и религиозных движений, раскрывается механизм политических репрессий.

Установлено, что в Украине во второй половине 50-80-х годов существовала и противодействовала режиму реальная оппозиция, представленная украинским национальным движением, национальными движениями отдельных наиболее многочисленных национальных меньшинств, различными религиозными течениями, которые последовательно выступали за соблюдение конституционных прав и свобод граждан.

Bazhan O.G.. Opposition movement in Ukraine (the second half of 50-80s of the 20th century)

Thesis for the candidate degree in Historic sciences on qualification 07.00.01 - History of Ukraine, Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1996

The main ideas of the Thesis under defense have been developed in 17 scientific works. The Thesis basing on a wide range of sources, researches activity of the opposition forces in Ukraine in the second part of 50-80s. The process of formation and further development of Ukrainian, Crimean Tatar, Jewish national movements, as well as the mechanism of political repressions, have been reflected in the Thesis.

It was proved that in the second half 50-80s a real opposition existed and counteracted the regime in Ukraine. The opposition was presented by the Ukrainian national movement, national movements of the separate most numerous national minorities, various religious trends that consistently moved for the constitution rights and liberties observation.

Ключові слова: опозиція, тоталітаризм, політичні репресії, релігійне дисидентство, суспільно-політичне життя, інакодумство, кримські татари.

Bazhan O.G.

АВ 35.132

Підписано до друку 15.05.96 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9 Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 265 1996р. Безплатний
Поліграф.-д-ц Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4